

ԱՐԾՈՒՒՆ ՀՈՒՆԿԱՐՔԸ

ԱՆՏԻՊ ՄԱՆՐԱՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՆԱԲՈՒՆՈՒ
ՆԻ ՄԱՀՈՒԱՆ ՎՐԱՑՔՐ¹

Անգլիացի պաշտօնակալները՝ որոնց յանձնուած էր Նաբոլէոնի բնակութիւնը հաստատել Ս. Հեղինէի մէջ, կղզիին աւանդէն վատառողջ դիրքը կ'ընտրեն: Մինչդեռ Պրայագի և Մոնթէշընէն Հէուզի մէջ, ուր կառավարիչը կը բնակէր, կլիմայն աւելի բարեխառն և առողջարար էր, լոնկվուտի դարեանը՝ ամբողջ տարին հողմակոծ և յարատե խոնաւութենէն փրկուած տխուր և անբնակելի կը հանդէսանար: Հոն, խեղճ կերպով կահաւորուած գաղթային տան մը մէջ, ուր առնէտները կը վխտային, ուր ամէն ինչ կը փճանար, բնակութիւն կը տրուի եւրոպական տէրութեանց գերի կայսեր, որ այլ ևս Պոնաբարդ անունով կը ճանչցուէր:

Ամէն տեսակ ատելութիւններ ու նախատինքներ, անոր դէմ ձեռք առնուած անիրաւ զանազան նախազգուշութիւններ, առանց անգլիացի պաշտօնէի մը բնկերութեան դուրս ելլելու արգելքը, և բնակարանէն չորս մղոն միայն հեռանալու ունեցած հրամանը, դեռ աւելի անտանելի կը դարձնեն Նաբոլէոնի արքայը այդ վատառողջ բնակարանին մէջ: Եւ այլ ևս անոր այդ վհատած և տկարացած բնութեանը վրայ՝ լիարդէ հիւանդութիւնն, որուն շատոնցմէ բարոյապէս և ֆիզիքապէս ենթակայ էր, բնականապէս յառաջ պիտի բերէր բոլոր իր աղետալի հետեանքները:

Հետզհետէ լիարդի հիւանդութեամբ կը բռնուին Նաբոլէոնի բարեկամներէն շատերը: Նոյնպէս Մոնթըլոն տիկինն ծանրապէս կը հիւանդանայ: Չորսիսին կը մեռնի աղեաց բորբոքումով, կուրկոյ զօրավարը, Պերդրան կոմսուհին և Լոնկ-

վուտի գրեթէ բոլոր տղաքներն ու ծառաները թանջըէ կը բռնուին: Լիդատապը ջարդ կու տայ պահապան զօրաց: Ճէյմսթէնոնի նաւահանգստին մէջ 1817 և 1818ին՝ Քոնքրըր նաւը իր նուաստիններուն վեցերորդ մասը կը կորսնցնէ: զօրաց զումարտակ մը՝ միայն 12 ամիսներու մէջ 56 զինուոր կը թաղէ կղզիին գերեզմանոցը:

1820 ին վերջերը, Նաբոլէոն, որ շատոնցմէ հիւանդ կը զգար ինք զինքը՝ յանկարծ կը ծանրանայ: Նոյեմբերի մէջ՝ մինչև այն ատեն ունեցած ստամոքսի անցողական ցաւը կը սաստկանայ շարունակաբար: Նա ստէպ ստէպ կը փսխէ: Ոտքին ուռցցը նորէն կը սկսի և չոր հազ մը սաստիկ կը նեղէ անոր ստամոքսը: Դեկտեմբերի սկիզբները կառքով պտոյտէ մը զառնալէն ետքը, առաջին անգամ ըլլալով նա կը մարի: դէմքը կը կապուտանայ, շրթունքները, լիւրերն ու եղունգները կը սկսին գունատիլ, ձեռքերը միշտ ցուրտ մեղրամոմի սպիտակութիւնը կ'առնուն, սրունքները կը սառնին մինչև ծունկերը:

— Այլ ևս կանթեղին մէջ իւր չկայ, կ'ըսէր նա ստէպ:

Հոգեվարքը սկսելու վրայ էր: 1821 Փետրուար 19ին, Մոնթըլոն կոմսը Նաբոլէոնին հետ խօսելու ատեն, կը դիտէ որ կայսրը երբեմն խօսակցութեան նիւթէն կը հեռանար: Յիշողութիւնը կը սկսի նուազիլ: Նա ստէպ կը գանգատի թէ՛ աջ աւուկին վրայ ածելիի սուր հարուածները կը զգայ: Ստամոքսը չի տանիր բնաւ կերածը, և միայն կենդանույ ոսկրի պաղած հիւթով (gelatina) կը սնանի: Մարտ 17ին, յետ արեան փսոր մը փսխելու՝ անկողին կ'իյնայ, ուսկից այլ ևս պիտի չելլէր:

Անտոնմարքին՝ մասնաւոր բժիշկը, որ Նաբոլէոնին խրկուած էր ֆէշ ծիրանաւու-

1. Գաղղիացի հետաքնին զբազմէն՝ Փոլ Ֆրէմոյ, անտիպ յիշատակարաններու վրայէն ստուգելով Մեքին Նաբոլէոնի Ս. Հեղինէ կղզին մէջ անցուցած վերջին օրերը, անոր մանրամասնութիւնները ի գիր արժանացուած է և հրատարակած ի Փարիզ, ուսկից կը քաղէ ներս:

կայ յօդուածս Տ. Ռուսսոյ՝ խաղացին, որուն խաղերէն թարգմանութիւնը մենք ալ հայերէն վերածելով՝ կը ներկայացնենք: Բազմազգիս ընթերցողներուն, հետաքրքրական ու շահեկան համարելով զայն պատմասէրներուն:

րի և իր մօրը Լեթիցիայի կողմէն, գրեթէ բնաւ Լոնկվուտ չի կենար և անհաւատալի թեթեւութեամբ մը կը դարմանէ կայսեր հիւանդութիւնը, մի միայն դարմանը զոր կ'ապսպրէ ընեւ, մաղձադեղ կ'ըլլայ, ուսկից Նաբոլէոնը այնքան սաստիկ կը տանջ ջուրի որ կը սկսի մինչև գետնի վրայ թաւալիլ՝ սուր ձայներ արձակելով: Կայսրը այդ օրէն սկսեալ՝ մարդասպան համարելով Անտոնմարըին, անգամ մըն ալ չուզեր տեսնել զանիկայ: Այն ատեն կը կանչուի՝ Անտոն գինուորական վերաբոյժը: Առաջին անգամ որ նա կը տեսնէ Նաբոլէոնը՝ որ իր ուզածին համեմատ բոլորովին մութ սենեկի մը մէջ կը գտնուէր, կը ժխտէ անոր հիւանդութեան ծանրութիւնը: Նոյնպէս, երկրորդ առաւել՝ լոյս աչքով հիւանդը քննելով, Անտոն հաստատուն կը կենայ առաջին կարծիքին վրայ և կ'ապսպրէ մաքրողական մը տալ:

Պերդրան և Մոնթոլոն, միշտ անհանգիստ, Անտոնմարըին կը ստիպեն անգամ մըն ալ այցելել Նաբոլէոնին: Բայց երկու բժիշկներն ալ մինչև ամսոյն 11ը կը պնդեն թէ՝ վախճալու բան չկար: Անտոն յետ հիւանդը այցելելու, նոյն իսկ կ'ապահովցնէ որ լեարդը վտանգուած չէ, այլ պարզապէս՝ հիւթերու լեցուկէն բորբոքում մը ունեցեր է:

Ապրիլ 11 և 12 օրերն երկիւղալից են. Նաբոլէոն այլ ևս չի քնանար, մարմինը անընդհատ առատ քրտինք կ'արտաքսէ: Լորձնահիւթի փախուսեալը անդադար իրարու կը յաջորդեն: Այսու հանդերձ, նա արհեստագիտի հիւանդութիւնը՝ անկողնէն կ'ելլէ ապրիլ 13ին և Մոնթոլոնին զրել կու տայ իր կտակը: 15ին յանկարծ նորէն կը ծանրանայ հիւանդութիւնը. Նաբոլէոն կ'ուզէ օրինակել իր վերջին կտակը: Դոկտորուն ձեռքով, հինգ ժամուան մէջ կ'օրինակէ անոր տամն ու տամներկու չջրեր:

Ապրիլ 17ին, Անտոն կը յայտնէ հիւանդին ընդհանուր ծանր վիճակը. մարմինը կը պաղի. կայսրը թմրութեան մէջ կ'իյնայ, և երբ կը սթափի, կը զանգատի թէ՝ ընչարգելութիւն մը կը զգայ:

Քանի մ'օրուան մէջ՝ հիւանդութիւնն փոփոխ երևոյթներ կ'առնու. բժիշկները միշտ կը հսկեն: 25ին, Նաբոլէոնի բոլոր մարմինը ջղաճգութեամբ կը ցնցուի, բարանը սրտի խառնուքէն կը դառնանայ: Սակայն, նա վերջին ճիգ մ'ընելով՝ բաւական երկայն յաւելում մը կ'ընէ իր կտակին: 27ին՝ առաւօտեան ժամը 6ին, հագու սթափած թմրութեան վիճակէն, որ իր ուժերը սպառած էր, կը սկսի կտակը կնքել: Յետոյ բերել կու տայ իր երեք անուկները, որոնց մէջ կը գտնուէին իր զոհարեղէնները և շքանշանները և զանոնք կտակին մէջ կ'անցընէ: Փախուսեալը զինքը յաճախ կ'արգելուն գործէն. Անտոն և Անտոնմարըին կը տեսնեն որ նա բերնէն դուրս կու տայ խահուէի դիւտի նման սևորակ հոսանիւթ մը:

— Շատ յոգնած եմ, կ'ըսէ նա, բայց կը զգամ որ քիչ ժամանակ կը մնայ ինձի, պէտք է զայն ալ վերջացնել:

Նա՝ Անտոնին կու տայ ծխախոտի ոսկետուփ մը՝ վրան փորագրելով շատ դժուարութեամբ N տառը: Երթալով տըկարութիւնը կ'աւելնայ:

— Ինձի Քոդալանցայի գինիէն սուր, կ'ըսէ իր Մարշան ծառային, կը խմէ զայն զանգատելով և ձեռքն ալ կողը տանելով՝ իբրեւ թէ կողը պատտուող ցաւ մ'ունենար. «Պողպատէ դանակ մը կը կտրտէ սա կողս...»: Կէսօրը՝ երկու նամակ զրել կու տայ, մին Պ. Լապլըրին և միւսը Լաֆիթ սեղանատուրին: Ստուարաթղթի մը կոթնելով՝ իր արժէթղթերը կը գետեղէ պահարանի մը մէջ և անոր վրան կը գրէ անուններ. Եւ նորէն կ'իյնայ ուժասպառ: Սակայն, վերջին մտածութիւն մը կ'ոգեւորէ զինքը, աշխատութեան սենեակը կ'անցնի և գրել կու տայ հետեւեալը.

«Պ. կառավարիչ, Նաբոլէոն կայսրը մեռաւ ի յետ երկար և տաժանելի հիւանդութեան: Պատիւ ունիմ ձեզ իմացնելու զայս: Նա ինձի իշխանութիւն տուաւ հաղորդելու ձեզ, եթէ կը հաճիք, իր վերջին կամքը: Կը խնդրեմ ձեզմէ իմացնել ինձի թէ՝ որոնք են ձեր կառավարութեան

հրամաններն անոր մարմինը Եւրոպայ փոխադրելու համար, ինչպէս նաև անոր հետ գտնուող անձանց նկատմամբ»։ Այս է իր վերջին ազդն առ Հատարն Լէօու։

— Հոս՝ դո՛ւն պիտի ստորագրես . . . կ'ըսէ, յետ գրել տալու Մոնթոլոն կոմսին։

Ապրիլ 28ին կը սկսի գանգատիլ թէ խղճուիլը կուգայ այդ սենեկին մէջ և անկողինը փոխադրել կու տայ աշխատութեան սենեակը։ Ահաւոր ճգնաժամ մը կը ցնցէ զինքը. դարձեալ կը սկսի սևորակ նիւթ մը փսխել, այս անգամ արինստիւսա՛ն։ Այս վայրկեանիս եղաւ որ Նաբոլէոն ստամոքսին այս տարօրինակ ցաւերէն նեղուած, աղաչից դիագնոսթիկն ընել մահաւանէն ետքը իր մարմնոյն վրայ և անոր հետեակը իր որդիին հաղորդել, զանիկայ գգուցնելու համար։

Առնոս՝ Հատարն Լէօուի իմացուցած էր հիւանդին ծանր վիճակը։ Ս. Հեղինէի կառավարիչը՝ կղզւոյն բոլոր բժիշկները Նաբոլէոնի տրամադրութեան ներքև կը դնէ։ Շատ ուշ էր։

Ապրիլի երեսներորդ օրը, կայսրն որ նախորդ գիշերը գրել տուած էր տենդային զրգոտութեան մը ճիգով՝ Գաղղիոյ զինուորական կազմակերպութեան ծրագիր մը, այլ ևս տէրը չէ իր բանավարութեան։ Յանկարծ կէս գիշերուան դէմ՝ մարմինը կը պաղի, սիրտը զրեթէ կը դադրի բաղիւնէ։ Նա՛ կարծես կը խղճուի։ Վինեալի արքայն, որ երկար խօսակցած էր նախորդ օրերուն մէջ Նաբոլէոնի հետ, կը սկսի հոգեվարքի աղօթքները։ Սակայն աղետալի վայրկեանը դարձեալ կը հեռանայ։ Կայսրը՝ դեռ հինգ օր ալ պիտի ապրի անզգայութեան և զառանցանքի մէջ։

Մայիս մէկին այլ ևս չի ճանչնար ո՛չ Առնոտը և ո՛չ Անտոնմարբին։ 2ին շնչառութիւնը կը դժուարանայ անընդհատ հոընջիւնէ մը. երակին զարկը 108 է։

Նոյն իրիկունը կանչել կու տայ Մարշանը և գրել կու տայ անոր հետեւեալը.

— Որդւոյս կը թողում Այաշիոյի իմ տունս և ինչ որ անոր կը վերաբերի. երկու տուն Սալինի շրջակայից մէջ պարս-

տէզով միասին։ Այաշիոյի մէջ գտնուող ամբողջ կալուածներս կրնան անոր տալ յիսուն հազար ֆրանքի հասոյթ մը։

Մարշան գրել կը կեղծէ... այս կալուածները երբէք գոյութիւն ունեցած չեն։

Մայիս 3ին Նաբոլէոն այլ ևս հագիւ կրնայ խօսիլ. մայիս 4ի գիշերը՝ զառանցանքի մէջ կ'անցնի մինչև հինգերորդ օրը։ Առաւօտեան ժամը երկուքին՝ կը լսուի անոր բերնէն այս բառերուն կցկտուր արտաբերութիւնը, «Քրաւստ. քրաւս...», անոր արտասանած վերջին երկու բառերը։ Միենոյն բոպէին՝ նա ջղաձգական ուստիւնով մը կը ցատկէ անկողնէն. վայրկեան մը իր ուժերը կը կրկնապատկուին, քարայրատակին վրայ կը տապալէ զՄոնթոլն, որ կը ջնանք գսպել զինքը, և կը սղծէ անոր կողորդը գրեթէ խղճելու չափ... Արշամպոլ՝ իր ոսկերիչը հագիւ կրնայ ազատել զՄոնթոլն անոր ահաւոր ձեռքերէն։ Նորէն զանիկայ անկողին կը դռնեն, ուր այլ ևս հանդարտ պիտի մնար։ Առաւօտեան ժամը հինգին՝ կրկին ու կրկին փսխելէն վերջ, Նաբոլէոն կը կորսնցնէ թուրը կու տալու կարողութիւնը։ Այգիւրը կը մնան սպակիլի պէս սառած, վարին կզակը ինկած, դնդերաց ձգողութիւնը կը դադրի, հոնջիւնը կը սկսի։

Ամբողջ օրը այսպէս կը մնայ նա անշարժ, ալ ձեռքը անկողնէն դուրս կախուած։

Իրիկունը ժամը վեցին քառորդ մնացած, Նաբոլէոնի մարմինը կը զոդողայ երկարատև սարսուռով, թեթև փրփուր մը շրթունքները կը ճերմկցնէ, կիսաբաց աչքերը կը մնան անշարժ։

ՆԱԲՈԼԷՈՆ այլ ևս կրելէն դադրած էր։

նրաւայից նալարտութիւնը՝ տերանց ամբարտաւանութիւնէն աւելի կատաղի կ'ըլլայ։ Բարի համբաւը՝ հարստութիւնէ վեր է։

Գլխաւոր սուսքնութեանց մը՝ հալոսնանայ սէլն է։

Մի՛ խաբեր՝ որ՝ չխաբուես։